

Bertha Zoltán

Czine Mihály és a protestáns szellemi örökség

„Meglelted a magyarságot, melyről már azt kezdtük hinni, hogy nincs is. Hiszen itt vannak, akik a Kálvin istenéből bölcs, külön, magyar Istent csináltak, errefelé nem koronáz Ugocsa, ezen a tájon verődött össze Esze Tamás kuruc hada. Ez itt a magyar föld, az első foglalkó, magyar, tehát véres, szomorú, fáradt, sivár, de harcos, de szép, de elpusztíthatatlan. (...) Ez a természete a mi fajtánknak: sok századév megsanyargatta, elfogadta Kálvin predestinációs tanát, de amíg a gerince s az ökle bírják, nem bízza ügyét a jó Istenre. Ilyen a mi fajtánk. Hogy micsoda fajta? Hajdúszélen, Szabolcsban, Biharszélen, Beregben, Szatmárban, Ugocsaszélen, Szilágyszélen él. Itt nemesítettek egész falvakat egy jókedvű pillanatukban felséges uraink vagy nagyságos fejedelmeink. (...) Itt volt vig aratása a javított vallásnak, mert e nem demokrata országnak e tájkán született meg a világ legkülönösebb demokráciája.”

Ady Endre köszöntötte, méltatta e szavakkal a *Nyugat* 1909. augusztus 16-ai számában az induló Móricz Zsigmondot, a *Hét krajcár*-kötet megjelenése alkalmából. Arról a gyökeres református magyar szellemiséget árasztó-lélegző tájról beszélve, amely a Móriczot, Adyt vezérlő csillagokként tisztelő Czine Mihálynak, a huszadik század kiemelkedő magyar irodalomtudósának is édes szülőföldje volt. Czine Mihály Nyírmeggyesen született 1929 áprilisában, s a nyírségi, szatmári, szamos- és tiszaháti tájhozát élete végéig (1999 januárjáig) olyan felnevelő-eszméltető világnak érezte és tudta, amely paraszti közösségeivel és erkölcsi rendjével, hitével, magyarságával, kurucos-szabadságharcos küzdelmeivel és egész történelmi sorsával csak a legnemesebb elkötelezettségre predesztinálhatja a belőle származót. Hűségre és ragaszkodásra s a nagy hagyományok méltó folytatására. „Jó tájon születtem, Szatmárban”, emlékezik később a szegény juhászember tizedik gyermeke, mert „ennek a tájnak a népe részt vett a magyar történelem minden forradalmi és szabadságharcos küzdelmében, és hagyományai szinte érintetlenül fejlődtek”. A tehetséges fiút magasabb iskolába küldő első tanítói közül az egyik Debrecen, a másik Sárospatak neveltje volt, a faluja tisztelése pedig Móricz Zsigmond egykori debreceni teológus társa. A felnőtt Czine Mihály szellem- és irodalomtörténeti credo-jának a középpontjában mindvégig azok örökségének a megtartása és tudatosítása állt, akik magyarság és minőség egysége szerint vállalták a küldetést e nép és nemzet megmentésére és felemelésére: a közösségi megmaradás ügyének szolgálatára. A kultúra-, a magyarság- és az emberszeretetre nevelés apostoli lelkületű megszállottja – ahogyan olyannyiszor nevezték: a magyar irodalom „igehirdetője”, „vándorprédikátora”, minden körülmények között is életreményt sugalmazó karizmatikus hitszónoka volt. Az általa méltatott és életművük tükrében megvilágított szellemóriások közül Adytól – *Vallomás a patriotizmusról* című cikkéből – rendre felidézte a híres aforisztikus szentenciát: „a magyarság szükség és érték az emberiség s az embe-

1 tudomány és társadalom

riség csillagokhoz vezető útja számára". Móricz gyermek- és ifjúkoráról, iskoláiról, első pályaszakaszáról – benne a kálvinizmusban gyökerező és az ahhoz kapcsolódó meghatározottságokról és vonatkozásokról – hatalmas monográfiában értekezett, már fiatal korában kivételes elismerést szerezve magának e korrajzi, kultúr- és művelődéstörténeti, biografikus és műértelmező erényeit, hitelességét tekintve páratlan munkájával. Németh László és Illyés Gyula ígézetében, Szabó Pál, Veres Péter szeretetének jegyében az univerzális nemzeti irodalmat örökségüknek tekintő népi írók, Kós Károly, Áprily Lajos és Tamási Áron szellemkörében a transzszilvánista és általában a kisebbségi, határon túli (erdélyi, felvidéki, délvidéki, kárpátaljai, nyugati) magyar írástudók műveit különös figyelemmel kísérve voltaképpen az egyetemes modern magyar irodalom egészét tudta értékvédő tekintetével átfogni. (Már a hatvanas években elkészült a huszadik századi magyar irodalom teljességét körvonalazó egyszemélyes irodalomtörténetével – de ez a nagyszabású könyv csak nemrégiben láthatott napvilágot.) Előadásai (Sütő András szavaival szólva) „*hatalmas irodalmi kurzusként váltak a feldarabolt nemzet szellemi egyesítésének folyamatává*". Tanulmányainak egyik kötete a *Németh László eklézsiájában* címet viseli, s az említett iránymutatókon kívül legmegbecsültebb (és méltató írásából is kitétszően leginkább szeretett és leginkább rokon érzületű) kortársai közül is sokaknál játszik jellegadó szerepet a protestantizmus lelki-kulturális övezeteihez való valamilyen fajta és mértékű – de szoros és elidegeníthetetlen – tartozás (Nagy László, Csoóri Sándor, Sütő András, Dobos László). A magyarság spirituális egységének feltételeként az adys „templomépítést” és a reményiki „templom és iskola”, „munka és imádság” célképzetét láttatta, az illyési „haza a magasban” és a Németh László-i „emelkedő nemzet” fogalmát hangsúlyozta. Rámutatott a történelmi sorsproblémák változatos esztétikai megjelenésformáira, a sorsirodalmi vonulat erős tradíciójára, de a legnagyobbakban közös erkölcsi értékek súlyosságára is: a nemzeti azonosságtudat, a nemzetföltő és értékmentő morálitás, a sorsvállaló éthosz összetett és magasrendű megnyilatkozásmódjaira. Természetesen tartotta a nemzeti identitás alappilléreinek a protestantizmus több évszázados hagyomány-folytonosságát – egynek a magyarságot és a kálvinizmust, a demokratikus sugallatú és a nemzetnek lelki, erkölcsi támaszt nyújtó református egyházat pedig kezdete és lényege szerint népi egyháznak. Soha nem kizárólagos nyomatékka, de a sajátos magyar reformáció és reformátusság jellegzetes vonásait úgy állította előtérbe, hogy azok a nemzeti irodalom valóban különleges arculatát árnyalhassák. Azokat a karakterjegyeket részletezte, amelyek kétségtelenül markánsan járultak hozzá a magyarság reális nemzeti önképének, önszemléletének alakulásához, amelyek vitathatatlanul befolyásolták egy-egy író világlátásának, létfelfogásának lényegszerűségeit és specifikumait. *Protestantizmus és irodalom* című összefoglaló tanulmányában leszögezi, hogy „*minden vallás adott megtartó értékeket*”, s „*együtt szólnak az emberért, a személyiségért: az öikuménia jegyében*”, s hogy „*a keresztes és csillagos tornyok egymásnak integetnek*” – „*mint az Illyés-vers beszél*”; s fel is sorolja a katolikus, evangélikus, unitárius és más vallású íróinkat, művészeinket (a református Csokonai, Arany, Ady, Móricz, Szabó Dezső mellett) az elmúlt időkből, utalva a kibogozhatatlan összefonódásokra is a reliigiók között: „*az evangélikus Petőfi reformátusnak szerette tudni magát, Ady kálvinista lelkét 'katolikus szellők' is 'legyezték', a katolikus Kodály kedvvel zenésítette a protestáló írásokat*”. És mind emellett gazdagon ecseteli, hogy „*a magyar művelődés, a magyar irodalom az utolsó négy évszázadban erősen protestáns, s ezen belül inkább református színezetű*;

sokszor még a katolikus alkotók műveiben is”; hogy „*eddig, négy évszázadon keresztül, a számarányánál is nagyobb szerepe volt a protestantizmusnak, benne a kálvinizmusnak, a magyar művelődésben; a protestáns szín dominált a nemzettudatban*”. Ezért is kérdezhete szerinte a katolikusnak keresztelt, de anyai ágon református, s a műveiben is erőteljesen protestáns szellemű Illyés Gyula a reformáció genfi emlékműve előtt tündödvé: „*Hiszed, hogy volna olyan-amilyen / magyarság, ha nincs – Kálvin?*” – s adhatta meg rá a biztos választ: „*Nem hiszem.*” Mert valóban: a nemzeti identitástudatot megszilárdító és folytonosan építő kálvinizmus, protestantizmus nélkül a magyarság valószínűleg elmosódott, szétszóródott, vagy felszívódott volna más népekbe. Történelmi, kultúrtörténeti okfejtésében Czine Mihály elevenen érzékelteti a reformáció korának azokat a fejleményeit, amelyek a lelki ébredés, a tisztító öneszmélés, a nemzeti túlélés lehetőségeit biztosították a mohácsi katasztrófa utáni időben, a három részre szabdalt országban. Hogy a népesség mintegy kilencven százaléka vette át az új vallást, hogy az öntudatos polgári kultúra és irodalom a protestantizmus jegyében bontakozott ki, mert ennek fő hordozója, a városi polgárság és a mezővárosi parasztpolgárság már előbb készen állt a demokratikus eszmék és kulturális eszmények befogadására, s hogy a lelkileg megviselt nép az egyedül Istenben – a történelmen túli egyetemes és feltétlen isteni kegyelemben, a krisztusi segítségben – bízó hit által tudta átmenteni reményét a tragédiás időkön keresztül. A reformáció gyors sikerének magyarázata tehát egyrészt a sorsnyomorúság ellenére is képviselt hitvallói magatartás és lelkület mélységeiben, másrészt a magyarul megszólaló *Biblia* és zsoltár, s általában a nemzeti nyelvű – így a nemzet megmaradását, kohézióját, identitását szolgáló – irodalmiság hatásában rejlik. A „megrendült és megkapaszkodni akaró” lelkek számára fő táplálékká vált a magyar prédikáció és zsoltáreléklés – amelyek példázataiban saját sorsukra ismerhettek a hívek. A biblikus sorszamosítás műveletei pedig ösztönző tanítássá összegződtek, hatalmasodtak: hogy ha egy nép megtartja hitét, maga is megmaradhat; hogy a vallás, a nyelv, az anyanyelvi kultúra, az irodalom összes értéke magát a nemzeti létezését biztosító erővé lényegülhet; hogy a magyarság csak az önmagát vállaló és az önmaga legigazabb értékeit kiteljesítő szellemi teljesítményeiben nyerhet maradandó életet. Magyarság, vallás, kultúra – nemzet és szellem: összeforrottságában kölcsönösen feltételezi egymást. Mindig megújuló lélek nélkül nincsen magyarság, de valódi, éltető szellemi – spirituális és intellektuális – értékrend és eleven hagyomány sem létező nemzeti közösség nélkül. A nép saját kultúráját alkot, a próbatételek közepette is hittal szilárdítja magát, s a kultúra nemzetet teremt és tart meg. A reformáció nyugati vívmány volt, segítette a magyarságot, de nem véletlen, hogy „*Magyarországtól keletebbre a lábát se igen tudta megvetni*”.

Czine Mihály mindig a megélnéző empátia és a korfelidéző erudíció különlegesen szuggesztív tulajdonságaival ötvözi lebilincselően színes értekező stílusát, élénkíti koncepciózus, egyszersmind szemléletes előadásmódját, hitelesíti életérdekű irodalom-felfogását, bármiről, bárkiről is beszéljen – a magyar kereszténység kialakulásától napjaink egyházi újjászületéséig, Szent Istvántól Comeniuson és a gályarab prédikátorokon át Jékely Zoltánig, Cs. Szabó Lászlóig vagy a székely Farkas Árpádig. Nagy összefüggéseket vázolva és életes mozzanatokot kidomborítva. A bibliafordító „istenes vénemberről”, a gönci „szent öreg” Károli Gáspárról méltán állapítja meg, hogy a pontosság tekintetében bizonyára többször elmarasztható – de költői és „kellemes hangzású” – fordítása „*az isteni üzenetet a magyar szív és fül természetének leginkább megfelelően tudta közvetíteni*”;

úgy, hogy a magyar képes beszéd erényeivel töltekezve azóta „a Biblia minden igéjét magyar igének érezhetjük”. Mint ahogy a reformáció énekeit, „Sztárai Mihály és Szegedi Gergely szerzéseit és különösen Szenczi Molnár Albert zsolttárfordításait”; mert „a kor legnagyobb költője ültette itt magyarra a bibliás énekeket, magyar tájak színeivel, magyar bánatokkal és reményekkel telítve”. Ezért válhatott Czine Mihály szerint az általa tilalmas időkben is annyiszor énekelt XC. zsolttár, a megrendítő *Tebenned bízunk* „szinte nemzeti imádsággá a bárhol élő magyarok számára”. S ahogy a protestáns magyarság a Biblián (majd a Károli-Biblián, a „drága könyvön”, amely Németh László szerint „csaknem annyira a magyarság szava, mint az Istené”) és a zsolttáron nevelkedett és erősödött, úgy állt ezek sugallata születő irodalmunk mögött is. A reformáció terjesztői szükségképpen írók is voltak, s az irodalmi nyelv formálása úttörő érdemük. Például a reformáció legjelentősebb íróegyéniségei, Heltai Gáspár és Bornemisza Péter is traktátusok, vitairatok, prédikációk műfajain keresztül jutottak el a szépprózai kísérletekig, de Farkas András, Kecskeméti Vég Mihály és mások vallásos énekeiben is már olyan történelemszemlélet és ihletettség halmozódott föl, amelyből a reneszánsz vallásos költészet és Balassi Bálint istenes lírája is bőségesen táplálkozhatott. Diadalra jutott az anyanyelv, a művelődés szintje megemelkedett, s megteremtődött a világosság, az irodalom kivirágzásának lehetősége azáltal is, hogy az írásbeliségre átformálódott anyanyelvű társadalmi kultúra a Biblia és a zsolttár mellett általában a könyvet is a nép kezébe adta. Mindebben pedig – ahogy Czine Mihály ezt oly gyakorta és gazdagon ecsetelte – a nép nyelvén tanító iskolának döntő szerepük volt. A reformáció iskoláinak, iskolakultúrájának felbecsülhetetlen jelentőségéről, a mohácsi vész utáni csodaszerű kialakulásáról, meggyökerezéséről szólva sorolja az irodalomtörténész, hogy „a nagy nemzeti tragédiából még alig ocsúdhattak föl, s máris iskolákat, kollégiumokat alapítottak; Sárospatakon, Debrecenben, Pápán, Mezőtúron, Békésen, majd Gyulafehérváron, illetve Nagyenyeden, Kolozsvárt, Marosvásárhelyt, Székelyudvarhelyen, Sepsiszentgyörgyön, s mindenütt, ahol csak lehetett. A protestantizmusnak, s főként a kálvinizmusnak az iskolák voltak a legfontosabb várai. Még a huszadik században, a két világháború közötti időben is. Évszázadokon keresztül ezek az iskolák, főként a kollégiumok adtak papot, tanítót, tűzvész idején tűzoltót, pestis idején ápolót, martalócok betörésekor védelmezőt a népnek. Falaik közé bevették a csizmás diákot is, mentették a tehetséget, s Bécsen átnyúlva Nyugat-Európával, az irodalom és szellem legfrissebb áramaival tartották a kapcsolatot. Ezért is adhatott a kálvinizmus az ország politikai és szellemi vezetésébe számbeli arányát jóval meghaladó hányadot. Ezekben az ősi kollégiumokban nevelkedett – többek között – Bethlen Miklós és Kossuth Lajos, Teleki László és Szemere Bertalan, Apáczai Csere János és Körösi Csoma Sándor, Csokonai, Kölcsey és Arany János.” És később is annyian Ady Endre, Móricz Zsigmond, Szabó Dezső, illetve Kós Károly, Reményik Sándor, Áprily Lajos nemzedékéig és tovább. S e kollégiumok, amennyire lehetett, falaik közé vették a parasztság legtehetségesebb fiait is – és „ezért vallotta a kollégiumokat magáénak a református társadalom, a templom tövében lakó harangozó és papot csak húsvétkor látó pusztai pásztor”. Amikor 1995-ben a Kolozsvári Teológiai Akadémia díszdoktorává avatták, Czine Mihály akkori beszédében is sorra vette, hogy „protestáns kollégiumaink hitükért, népükért élő embereket neveltek mindig. Még a 20. században is. Ismeretes: a Kolozsvári Teológia neveltje volt – sokak között – Ravasz László, Révész Imre, Makkai Sándor, s a Kolozsvári Református Kollégium formálta az író Kós Károlyt, Szabó Dezsőt és Reményik Sándort. Élő kortársaink

közül – sokakkal együtt – Csiha Kálmánt, Tőkés Lászlót és Sütő Andrást” – „az élet, az igazság, az evangélium szellemében”. Négy, lassan öt évszázad során nevelődtek tehát ezek az értelmiségiek, írók, gondolkodók, tanítók, papok, a „vállaló, igaz emberek”, akik a sorsviselő magatartást gyakorlati értelemben is vállalták; voltak tiszteletesek, akik „a Biblia mellé kardot is kötöttek, ha azt kívánta az idő, vállalva népükkel a közösséget, jó és rossz időben, szabadságharcokban és üldöztetésekben. A vállalásnak, a magatartásnak lett meghatározója a protestantizmus, illetve a kálvinizmus. Az itt állok, másként nem tehetek magatartásnak. A köznépnél is: éltek, ahogy lehetett. Mint Szabó Pál írja: kőnél is keményebbre formálódva. Szembeszállva a törökkel, ha volt a nyílt küzdelemnek reménye, rejtezkedve a mocsárban, ha megmaradni csak úgy lehetett.” Rakva akár sárból is a hajlékot – embernek, Istennek. Mindig, mindenképpen élni – megmaradni és újakezdeni. „Rárontani a törökre, ha lehet, de ha újabb török csapatok érkeznek, behúzódni a rétekbe. Ha eltakarodnak, elzúgnak a törökjárások, visszajönni, helyrehozni a megromlott viskót és építeni újra a templomot.” („Ahogy lehet” – utal tehát erre a magatartásformára Szabó Pál ezt a kort elevenen felidéző történelmi regényének már a címe is /miután Arany János balladisztikus históriás-krónikás éneke – a *Török Bálint* – és aztán Reményik Sándor örökérvényű kisebbségtheszt hirdető nagy, emblematikus verse még újabb tartalmakat is sűrített már e felemelő életbölcességbe, messze sugárzón erkölcsigazító, noha kényszer szülte maximába/. Miként Csanádi Imre verse, az *Egy hajdani templomra* is ezt mondja: „Nádfödeles pajta, sár-alkotmány lehetett, / mégis szentegyháznak ékesen neveztetett; / áldott áhítatra / magába fogadta / a kis gyülekezetet. // Taposott jobbágyok, német elől szököttek, / török sarcát sínylők, e szent helyre feljöttek; / bocskorban, mezít-láb; / szomjúhozva itták / próféták mit hirdettek. // Testben szakadozva, szabadulva gályákról, / szólt hatalmas szóval toprongyos prédikátor: / gátakat sodort már / válaszul a zsoldár, / zúgták mint erős tábor”; „Mi más hajlék volt ez!: puszta négy fal, tapasztott, / tojánhéj, akárki melyet földbe taposhat, / hadak tengerében / rút sajka, törékeny / tárgya minden gonosznak. // Mégis megtartódat benne becsüld, magyarság, / ország lappangott itt, mikor nem vala ország”). De nagy perspektívákat is nyitva az erdélyi fejedelemség korában, a Bethlen Gábor-i „tündérkert” igézetében, a vallási türelem és a kollégiumalapítások jegyében. Esélyt teremtve, hogy „a magyarság protestáns népként, országként zárkozhatik fel Nyugat-Európa protestáns világához”, a modern nyugati kultúrkörhöz. De ha később elbukott is a protestáns Erdély, s a kisebbségbe szorult kálvinizmus már nem tudta annyira meghatározóan befolyásolni a magyarság sorsát, a protestáns iskolákból továbbra is diákok százai rajzottak Nyugatra tanulni, hogy felszívják az új gondolati áramlatokat, s átörökíthessék a szabadságmozgalmak demokratizmusának igényét és szellemiségét. S az irodalom is vitte tovább a protestáns örökséget, Ady szavaival: „a magyarság, szabadság és demokrácia egész külön vallását”, a „teljes türelmű demokráciát” és emberséget. A két háború közötti időszak népi írói mozgalmában, a népfőiskolák, falukutatások, faluszemináriumok tehetség- és népmentő igyekezetének fénykorában, az ifjúságnevelő egyházi megújulás, a nemzetépítő missziós szervezkedések korában is. A nevezetes balatonszárszói tanácskozások a Soli Deo Gloria egyesület telepén zajlottak – hiszen a „népi irodalom a protestantizmusban talált a legtöbb megértést”. „Az Erdélyi Fiataloknak, a romániai magyar ifjúság mozgalmának is a protestantizmus volt az induló bázisa, s a királyi Szerbiában egy időben református parókián szerkesztették a demokratikus igényű *Hídat*” – szögezi le Czine Mihály, aki a második világháború utáni „babiloni

fogság” ellenében fellobbanó 1956-os forradalomban is részben a protestantizmus régi szabadságeszméjének és irodalmi örökségének a kitörését látja, nemkülönben az 1990-es fordulatot követő hitéleti és egyházi iskolaindító buzgalomban.

Amikor egyes írók, történelmi személyiségek portréit festi – magyarságmegtartó „hitünk hőseinek” arcképét rajzolja –, akár kisebb esszéiben, tanulmányban, akár nagymonográfiában: a szülőhazához és a nemzethez való hűség példasugárzó vonásait, s a protestáns etika, magatartás, gondolkodás meghatározó jegyeit mindig külön színekkel nyomatékosítja Czine Mihály. Például Szenczi Molnár Albert életművét körvonalazva kiemeli, hogy a tudós tiszteletes a fényes siker, a biztos érvényesülést nyújtó külföldi tudományosság helyett anyanyelve művelését, saját népének, „nyomorgó” hazájának keserves-küzdelmes szolgálatát választotta; a használni igyekvést ínséges körülmények között is. Hogy – 1611-ben – meg is fogalmazta: „*nemcsak magunknak születünk, hanem születésünknek egy részét hazánk tulajdonítja magának*”. Hogy latin–magyar szótára, magyar grammatikája, javított bibliakiadásai, zsolttár- és Kálvin-fordításai: mind-mind „*csupa tartóoszlop az akkor magyarságot jelentő kálvinista magyarság kultúrája alá*” (Németh Lászlóval szólva). Hogy a szótár, a nyelvtan a magyar nyelv tudományos vizsgálatának lehetőségét indította el, felmutatva annak egyenrangúságát a nagy európai nyelvekkel; a szívbe markolóan lefordított zsolttárak reneszánsz magyar költőisége pedig a zivataros századokon keresztül is elementárisan hat, mert e remekművek „*egy harcban születő kultúra legszebb virágai*”, egy nép összetartozásának, kohéziójának fő kötőelemei.

A református prédikátorok utódjaként és a népi írók elődjeként látott Móricz Zsigmond pályáját, szemléletét szintén személyes sorsélmény-szerűséggel alakította, közvetlenül is befolyásolta „*a fehér fal és a fekete zsolttár*”, meg a plebejus-demokratikus, negyvennyolcas, függetlenségi eszmék világa, hogy „*környezetében mindenki a reformátusságot vallotta mindenekeelőtt magyarságnak*”, az, hogy „*édesanyja a református vallás és a magyar haza imádatában nevelte*”; – a teológiai tanulmányok – a teológus „belső ívét” járó – időszakától A fátylát ihlető vívódásokig és tovább, illetve a zsolttárfordító, a Bibliáról szóló (1908-as) nagy elemző tanulmány írását serkentő, vagy a protestantizmust a „semper reformandi” szellemében megújítani, felfrissíteni kívánó törekvésekig: hogy az élő – és nem „múzeumi” – protestantizmus ügye újra egy legyen a magyarságéval. Mert „*a magyar protestantizmus a magyar faj szükségére teremtett szervezet*”, s „*a reformáció a műveletlen és teljesen szellemi analfabétaságban sínylő népet*” rávezette „*az eszmék megértésének, a kultúra felfogásának lehetőségére*”; „*olyan tudásokat és ismereti, értelmi, kultúrabeli dolgokat vetettek bele a nép lelkébe a protestáns papok, hogy voltaképpen a reformációt kell az igazi keresztyén hittérítésnek tekinteni Magyarországon*” – írja például a Szabó Dezső kiváltotta (és Adyt is inspiráló) protestantizmus-vitában felszólalva, A magyar protestantizmus problémája című 1913-as tanulmányában. És számos más ilyen tárgyú („hitvalló” és önéletrajzi) cikkében, esszéjében szögezi le, hogy a „hitviták korából” származva: „*számtalanszor éreztem fellobogni a véremlen azt a félelmes erőt, mely három századon keresztül életben tartotta a magyar kálvinizmust. Ez egy védekező s védelmező erő volt, sohasem támadó. Mindig akkor ébredt fel az emberekben, ha sérelem érte őket vallási szabadságukban*”; s hogy a társadalmi és nemzeti jellegű – de a huszadik század fordulójára sok tekintetben megcsontosodott – magyar egyházi reformátusság „*mai reformációjához*” szervesen tartozik hozzá a magyarság, a falu lelki megszervezése, hiszen alapvetően a reformátusságtól „*az életnek semmi dolga nem idegen*”.

S kijelenti, hogy „a magyar kálvinistaságnak nemzeti feladatai vannak s most, mikor a faj megmentése a kor nagy problémája, nem szabad vallási részletkérdésekkel visszatartani a faji egybetömörülést. A kálvinista kereszt annak a szimbóluma, hogy a nemzeti eszme emelkedett ma a legmagasabb pontra”. Mégpedig annak az „élő hitnek” és krisztusi „önfeláldozó jósnak” a jegyében, amely szerint maga az író is egynek érezheti magát „a valósággal, a világegyetemmel” és önmagával.

Czine Mihály pedig színesen rekonstruálja mindezeket a Móriczot jellemző szellemi-lelki tényezőket, amelyek áthatják annak az írónak az életművét, aki „az egész magyar világot ábrázolta”, noha „akkor is a világirodalomban számon tartható nagy fejezetet írt volna”, „ha csak a paraszti világot örökítette volna meg”. De Németh Lászlórlól értekezve is hangsúlyozza a szellemi nemzetegység hirdetőjének prófétikus igazságait, az egyszemélyes folyóiratot, a *Tanút* indító író „lutheri” cselekedetét (ezzel a kifejezéssel Cs. Szabó László és Csoóri Sándor találó metaforájához kapcsolódva); annak a Németh Lászlónak az üdvösség- és minőségeszméit, aki Szenczi Molnár Albert „romlatlan” szavú, a magyaros-tagoló hangzás protestáns jellegében Adyig nyilalló ritmikájú zsoldárait „csodálatosan fiatalnak” értékeli, merthogy „amikor keletkeztek, egy születő kultúra fiatalsága voltak”, s aki így vall a protestantizmus mint kultúra közös szellemi alapot teremtő, életet szabályozó elvéről, „egy embercsoport minden tagjának belső mágneséről”, irányítójáról, önmagára is vonatkoztatva: „A tételekkel hadban álltam, de amikor nagyanyám, a mezőföldi parasztasszony, kis szobájában kigyújtotta a petróleumlámpát, s a Károli-biblia ősi kiadásából az ótestamentum háborúit betűzte elém, azon a szinte szívemből kihangzó magyar nyelven; vagy napos templomunk farkasszemnéző asszony- s férfinépe zendített rá a Te benned bízunk belémévdődt dallamára: akkor tudtam, hogy hozzátartozom, minden kételyemmel is ehhez a biblia és zsoldár mögé barrikádozódtott négyszáz éves magyar közösséghez.” – A „számadóként” egész nemzete számára – „templomtalanul, palásttalanul” is – „úrvacsorát s igét” osztó Illyés Gyuláról írva a „hazateremtés” európai nagyságrendjét mindig tisztán megvilágító erővel méltatja Czine Mihály, s a Gyepsorról induló, „fehéringes, csizmás” – és a „mit ér az ember, ha magyar” adys kérdését boncolgató, az „én nem mehetek el innen” lírai vallomását tevő – Veres Pétertől pedig életkedvet fokozó szándékkal, céltudattal idézi: „ezer gondolati és hangulati részizagság fölött is sorrendben a legfőbb igazság a megmaradás és továbbfejlődés törvénye”. Hitet adnak ők, mint Sütő András, a reformáció korát tematikusan is értelmező drámákba foglaló erdélyi író, aki Czine szerint mai időkben is példázója és tanítója lehet a hűségnek – a szülőföldhöz, az anyanyelvhez, a nemzethez, a kultúrához, amelybe beleszülettünk, s amelyet tovább kell adni utódainknak, a szólásszabadsághoz, a lázadó emberi szellemhez, a legfőbb emberi értékekhez. Akinek a biblikus című *Engedjétek hozzám jönni a szavakat* olyan műve, amelynél szebb esszét aligha írtak „a nyelvről, a megtartó, az édes anyanyelvről”; s akinek a drámáinál megrendítőbben sem igen vetették fel az „itt állok, másként nem tehetek” sorskérdéseit.

Czine Mihály világszemléletében középponti helyet foglalt el annak a magatartásnak a tisztelete, amely igehirdetésre szólít török, tatár, német vagy „eddig ismeretlen kufárhad” garázdálkodása idején, „két vagy három pogány között” is. Szószólója volt ő is „Istennek és népünknek”. Hitte: „megtart bennünket az Isten”. A bibliai örömhír szellemében mesélte el: amikor tizenöt esztendősen először mehetett legációba, 1944 karácsonyán, textusnak, alapigének Lukács evangéliumából választotta ezt a verset: „*Ne féljétek, mert*

1 tudomány és társadalom

ímé hirdetek néktek nagy örömet, mely az egész népnek öröme léssen: Mert született néktek ma a Megtartó, ki az Úr Krisztus, a Dávid városában.” Ez az evangélium soha el nem halványodott a szívében, mint mondja; mert velünk az Isten, aki erős várunk nekünk, s akiben eleitől fogva bízunk; mert „az élet fölött nem győzhet a halál. Felhangzik a hűsvéti kürtszó. Lehetséges a félelem nélküli élet. Legyünk jó reménységgel”. Soli Deo Gloria – Egyedül Istené a dicsőség!

Czine Mihály fontosabb felhasznált könyvei:

Móricz Zsigmond útja a forradalmakig, Magvető Könyvkiadó, 1960.

Móricz Zsigmond, Gondolat Könyvkiadó, 1968. (negyedik, javított kiadás: Csokonai Kiadó, Debrecen, 1992.)

Szabó Pál – alkotásai és vallomásai tükrében, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1971.

Nép és irodalom I-II., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1981.

Kisebbség és irodalom, Madách Lap- és Könyvkiadó, Pozsony, 1992.

Németh László eklézsiájában – Sors és irodalom, Püski Kiadó, 1997.

A kálvinizmus vonzásában, Kálvin Kiadó, 1999.

Kós Károly levelezése Czine Mihállyal, A Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága – Anyanyelvi Konferencia, 2000.

Magyar irodalom a huszadik században, Kortárs Kiadó, 2001.

Czine Mihályról szóló, vele kapcsolatos könyvek:

In honorem Czine Mihály, szerk.: Görömbei András és Kenyeres Zoltán, Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 1999.

Végh Károly: Czine Mihály, Pro Literatura Alapítvány, Budapest, 2002.

(Elhangzott A kálvinizmus és a magyar kultúra című, 2005. szeptember 23-24-én Szatmárnémetiben és Csengerben – a Szatmár Megyei Művelődési Igazgatóság, az Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület, a Szatmárnémeti Németi Református Egyházközség és Csenger Város Önkormányzata által – rendezett konferencián.)